

„РОГАТИТЕ” КОРАБИ И КОРАБОПЛАВАНЕТО В ПРАИСТОРИЧЕСКИ ВРЕМЕНА

Светлозар Попов

Резюме: Най-ранната зародила се цивилизация – Цивилизация Варна – има подчертано морски характер. Развитието на металургията за пръв път в света и на занаятите, налагат нуждата от надежден транспорт и за епохата той би могъл да бъде единствено по вода. Липсват категорични данни за плавателните средства в Черно море през енеолита, но те би следвало да разполагат с необходимия тонаж, а това предполага наличието на съдове от типа на кораба. Археологическите данни свидетелстват, че най-ранните плавателни съдове от типа на кораба са се появили в Каспийско море преди повече от 7-8 хиляди години. Техният своеобразен външен вид с високо издигнати нос и кърма, позволява някои автори да говорят за „рогати” кораби. Първоначално такива корабчета са описани в Червено и Арабско морета и по долината на р. Инд, но в действителност от същия тип се оказват и лодките от убаидската и шумерската култури в Двуречието. Едва обаче откриването на скални рисунки с „рогати” кораби в Каспийско море позволи те да бъдат отнесени към епохата на енеолита. Този факт, както и следите от култа към хората-риби и бог Енки на Балканите, дават основание да допуснем, че и цивилизация Варна е разполагала с подобен вид морско-речни кораби. Странният рогат външен вид на корабчетата и лодките лесно може да се изведе от рогатия вид на Великия петнист бик Самар, съгласно сборника летописи „Джагфар тарихи”. А произходът им може да бъде свързан с фините-кари от най-северните покрайнини на Урал. В подкрепа на тезата си авторът предлага широк кръг археологически свидетелства и рядко коментирани данни от митологията.

Ключови думи: енеолит, цивилизация Варна, „рогати” кораби, Шумер, Енки, Амул, река Об, Б (Енкей), Камир-Аби (Бойгала), Самар, кари (фини), кимери.

Морският характер на Цивилизация Варна поставя въпроса за корабоплаването в Черно море през енеолита. Защото търговията на десетки и стотици тонове провадийска сол, на медни суровини и изделия към южното и северното Черноморие, по Дунав, Днестър, Азовско море и Дон, вносът на ценните миди Спондилус и Денталиум от Егея и Средиземноморието няма как да бъде обяснен единствено с лодките-еднодръвки. Проблемът досега не е разглеждан задълбочено и обикновено без да се излиза извън акваторията на Черно море. А всички извадени от дъното му археологически артефакти се датират безкритично, по инерция и шаблон за II хил.пр.Хр.

За жалост досега няма открити останки от кораби в Черно море от епохата, нито скални рисунки или изображения на

такива върху керамика. Специалистите не са единодушни относно датирането на гироподобните каменни котви, като игнорират дори обстоятелството, че такава е открита при наколното селище Страшимирово I. Изказаните предположения на Хр. Смоленов и Хр. Михайлов за някои от златните артефакти във Варненския некропол, че представляват своеобразни измерителни уреди, еталони и дори навигационни средства, се разглеждат в най-добрия случай като хипотези. Ветроходът, изобразен върху керамичен съд от хърватското крайбрежие не е надлежно изследван и датиран. А наподобяващото платноход изображение върху уникалната златна чиния от гроб № 4 на некропола Варна I е изрисувано не в цялостен план и това не позволява категоричната му оценка. Ето защо, след като по черноморското

крайбрежие липсват убедителни свидетелства за съществуването на енеолитни кораби, логично е да проверим поне какво знае науката за корабоплаването през епохата.

Според разпространеното мнение, най-ранните кораби са се появили в Египет в края на IV хил.пр.Хр. Додинастичен Египет обаче не е бил морска държава, а плаването по Нил се е осъществявало не с кораби, а с папирусови лодки. Колкото до известните скални рисунки на кораби по скалите на Нубия, сега наложилото се мнение е, че това са чуждестранни кораби. И затова учените се позовават на известната сцена на морски бой, изобразена върху дръжката на нож, открит в древния Джабел ал Арак. Защото воюващите страни видимо се разпознават лесно. Едните – с местните папирусови лодки, а вторите – с корабите си.

Самите кораби са изобразени с твърде особен външен вид. Това са ветроходи, с рубка по средата и с високо издигнати нос и кърма. Още по-екстравагантен вид им придава V-образното раздвояване на кърмата и този им изглед позволява на някои автори да говорят за „рогати“ кораби /1/, определение, което ще използвам и аз в работата си за по-голяма яснота (фиг.1 – „рогат“ кораб от Египет)

В търсене произхода на нахлулите от Червено море „рогати“ кораби Александър Кондратов установява, че подобен тип кораби са имали също и протоиндийците, и търговските партньори на Шумер от страната Мелуха (Белуджистан ?). Но най-интересното е, че „рогати“ са били корабите и на загадъчния Дилмун – страната на бог Енки, от която той бе заселил Шумер.

В допълнение към казаното бих прибавил и шумерските лодки, които са също с високо издигнати нос и кърма. Това е логично, сред като Енки е дошъл с „рогат“ кораб и е донесъл и предал на местното население цялата култура на родния Дилмун. Това може да се установи от някои шумерски печати и щемпъли (фиг.2 – „рогата“ лодка от Шумер), но и от някои

текстове. Така например, в легендата за нападението на войските на град Киш срещу Урук се казва, че когато Гилгамеш се появил на градските стени и видял връхлитащите по каналите около града му кораби на противника: „Той помете страните вражи ... на корабите прекърши рогата...” /2/.

С други думи корабите на шумерския Киш също са имали рога и в този смисъл, те не са се отличавали от останалите „рогати“ кораби, за които споменах. Всички те обаче могат да бъдат датирани не по-рано от края на IV хил.пр.Хр. А това означава, че са поне с хилядолетие по-късни от времето на цивилизация Варна и на този етап не биха могли да са ни от полза.

В последните години темата за „рогатите“ кораби доби ново развитие, след като такива бяха открити изрисувани върху скали от крайбрежието на Каспийско море, за което научаваме от работите на Р. Галахар (фиг.3 – „рогати“ кораби от Египет и Азербайджан) /3/. Външно те не се различават от корабите в Нубия, но важното е, че са по-стари от тях и са датирани за V хил.пр.Хр. Това вече е времето на балканския енеолит, включително и на цивилизация Варна, от което следва, че ако и да не знаем конкретно за Черно море, то поне можем да сме сигурни, че дори и другаде, кораби през далечното V хил.пр.Хр. са съществували. При това, не толкова далече, а в Каспийско море. Ако сега допълним, че някъде по това време Черно и Каспийско морета са били свързани с водния канал (коридор) „Маних“ нещата се изясняват. Както се изяснява и причината, поради която „варненски“ медни изделия са откриват в некропола Хвалинск край гр.Саратов на Волга /4/.

Разбира се това е само едно предположение и за да бъдем по-сигурни, нужни са и други аргументи. Точно такъв аргумент откривам в изобразените върху скалите край корабите от Каспийско море няколко схематизирани антропоморфни итифалически фигурки с вдигнати в жест на адорация ръце. Защото същият тип фигурки

са открити и у нас, в пещерата Магурата, и на още десетина места по света, включително и в Трашеци (Румъния), в близост до Черно море и р. Дунав, на територията на Добруджа – земята на моряците-хамангианци. И защото тези фигурки се оказват типични тъкмо за енеолита /5/.

И така, итифаличните антропоморфни фигурки, изобразени край „рогатите“ кораби върху скалите на Каспийско море са типични за енеолита и позволяват да отнесем и корабите към същата епоха. Появата им в Добруджа и в Магурата бележи разпространението им по нашите земи. Тогава има ли причина, поради която някой да изключи подобно разпространение и на „рогатите“ кораби от Каспийско към Черно море? При това, при наличието на водна връзка помежду им?

Така попадаме на следа за някакви културни, а може би и не само културни връзки между двата района. Но знаем и друго. Знаем, че родината на шумерския върховен бог Ану се е намирала не в Шумер, а в земите южно от Каспийско море, откъдето иде името на Анатолия – турския Анадол. Така Каспия се оказва, като че ли във връзка не само с Балканите, но и с древна Месопотамия. Тук, в Ниневия, Хенри Ролинсън разчита за пръв път несемитски език, който идентифицира като скитски, но езиковедите го наричат „акадски“. А проникналите от север войни скити Лорънс Гарднър нарича с името „Шумайре“ (Sumaire), откъдето извежда и името на самия Шумер /6/.

Създалото се впечатление за наличието на някакви културни връзки и влияния между трите културни центъра: Каспия, Балканите и Месопотамия е интересно най-вече с това, че в двата от тях се откриват коментираните „рогат“ тип кораби. Засега такива не са известни единствено на Балканите. Затова би следвало да натрупаме допълнителни аргументи за тезата си, за да я направим по-убедителна. Ето защо, след като знаем, че бог Енки се

явява в Двуречието като чужденец, дошъл на „рогат“ кораб от морето, няма нищо поестествено ако се опитаме да го идентифицираме и него, и родния му Дилмун.

Учените добре знаят знака на Енки, наподобяващ формата на риби скелет. Малцина обаче се съобразяват с археологическия факт, че същият знак се открива и върху плочката от Търтария (Румъния), само че около 1500 години по-ранен от най-старите шумерски образци (фиг.4 – знакът на Енки върху плочката от Търтария) /7/. По описанията на вавилонския жрец Берос външно Енки има вида на кулулу (човек-риба). Най-ранните рисунки и каменни стели с образа на човека-риба обаче са типични за народа от Лепенския вир край Белград, т.е. отново на Балканите (фиг.5 – стела на човека-риба) /8/. Трети пореден аргумент ни предлага известната вавилонска карта на света, открита върху дъното на керамичен съд от III в. На картата Вавилон и Месопотамия са изобразени в двуконтурна окръжност, а в страни стрелки бележат четирите основни и четирите междинни географски посоки, като северът е маркиран. Срещу стрелката северо-запад е отбелязано: „Там, откъдето идват нашите предци“ (фиг.6 – вавилонската карта) /9/. Естествено, само географската посока не е в състояние да определи еднозначно една географска област, но в случая съм улеснен от старо мое изследване върху календара от „Книга на Енох“. Оказва се, че този календар е правен за областта с географска ширина 45-48 градуса с.ш. А тя включва териториите по северното Черноморие и Каспийско море /10/. Сега ако засечем тази географска ширина с посоката от вавилонската карта, ще се озовем за пореден път на Балканите. Затова и не бива да се изненадваме, когато точно по нашите земи откриваме и мегалитно светилище на бог Енки, ако и да е датирано в по-късни времена, някъде през XIV в. пр. Хр. през къснобронзовата епоха Говоря за култовия кладенец при с. Гърло, Брезнишко /11/

Тук представих четири отделни свидетелства за връзки между енеолитната култура на Балканите и по-късните убаидска и шумерска култури от Двуречието. У.Райън и У.Питман предлагат друго подобно свидетелство. Според легендата Гилгамеш се запътил да търси Утнапиши, за да научи от него тайната на безсмъртието. След потопа праведникът бил възнаграден за делата си от боговете с безсмъртие и изпратен в свещения Дилмун. Двата американски автори проследяват пътя на героя от Шумер до родината на бог Енки и стигат до заключението, че Дилмун трябва да се е намирал някъде на брега отвъд Черно море („морето на смъртта”), т.е. някъде по западното му крайбрежие, на Балканите.

Поредно свидетелство за културно влияние с участието на бог Енки ни предлага историята на шарана. Известно е, че това е култовото животно на Енки. Не е известно обаче как шаранът се е озовал в Шумер. Защото той представлява селектиран сазан. А сазан в Арабско море, в Индийския океан и в Двуречието не се въди. Сазанът е обитавал Каспийско и Черно море и това показва къде следва да се търси мястото на селекция на свещената риба.

Многобройни свидетелства за връзките между културните центрове в Прикаспието, Шумер и Балканите предлага наскоро обнародваната митология на волжките българи. Преди обаче да се обърнем към нея, нужно ни е да хвърлим известна светлина върху това, което е представлявало Каспийско море по времето на балканския неолит и енеолит. Известно е, че в периодите между поредното по-голямо или по-малко застудяване, когато ледената шапка над Европа е започвала да се топи, нивото на световния океан се е повишавало. Тогава водите на Северния ледовит океан са навлизали в ниските равнинни части на Западен Сибир и по-точно по долините на реките Об и Енисей и са разделяли на две части необятната тундра. Днес е известно, че след последната ледникова епоха океанът се е свързал с обединените тогава Аралско и

Каспийско морета посредством канал, вървял успоредно на Урал. Той започвал от Обската губа и по долините на реките Об, Иртиш, Тобол и Убаган преминавал Тургайската долина, спускал се на юг и достигал Аралско море. Това е причината за откриването на повече от дузина видове от океанската фауна в Каспийско и Аралско морета, представлявали дъното на дълбокия океански залив. Тогава тук са проникнали и тюлените, но и китове, съдейки от скалните рисунки от резервата Гобустан, Азербайджан (фиг.7 – китобойна сцена от бреговете на Каспийско море) /12/. Описаната водна система може да се види върху някои съвременни атласи, но тя е била добре известна и на редица антични автори като Ератостен, Посидонис, Дионисий, Понпонис Мела, Страбон и Проломей, представили я върху картите си (фиг.8 – Европа след ледниковата епоха; фиг.9 – карта на Ератостен) /13/.

Сега, като имаме предвид казаното, нека видим накратко как то е отразено в летописите на волжките българи „Джагфар тарихи” (Историята на Джагфар”) и „Шан къзь дастани” (Сказание за дъщерята на хана”). Главни герои, свързани със събитията от края на ледниковата епоха тук са алпите Боян (Аудан, Енкей), неговата любима Камир Аби (женския алп Бойгала, във вида на огромна, прекрасна риба) и баща му Самар (Субаш, Тюрк).

Слязъл на земята, Боян заживява сред народа **именци** по бреговете на р.Амул в подножието на Урал. Тук той бил единственият смелчага, дръзнал да превежда хората между двата бряга на гъмжащата от чудовища река. Тук той срещнал и красавицата Бойгала. Тук издигнал и първия курган или *балкан*, за да спечели любовта ѝ /14/.

Проблемът е, че днес никой не знае коя е тази легендарна река и едни я идентифицират с Амур, а други с Амударя. Тя обаче би следвало да е в близост до Урал, където се развиват основните събития изходим от казаното за водния канал между Ледовития океан и Арало-Каспийско море.

Сега, ако се загледаме в топонимите около описаната водна система ще открием, че още на входа ѝ попадаме на полуостров с името Ямал, в близко езиково съзвучие с името Амул. Самата р.Об в миналото, когато е попадала в границите на Волжка България е носела името Байгула, т.е. Бойгала и това се вижда върху две карти от сборника летописи /15/. Бойгала обаче е известна и с името Камир Аби, което дала на своите потомци *камирците-кимери*. Херодот я е записал като Апи и всеки непредубеден може да проследи как гръцкото Апи, а в действителност – българското Аби, е претърпяло поредната езикова трансформация, за да се появи в руския език като Об. За пример да си припомним за аварите, записвани в руските източници с името „обри”. В подкрепа на казаното можем да допълним с името на областта Байгула по поречието на р.Об, както и с това на средновековните *байгули* днешните *ханти и манси* /16/. Но дори и без последното можем да проследим връзката между рибата Бойгала, р.Байгула, прамайката на камирците – Камир Аби, погрешно представена за Апи – родоначалничката на скитите, останала до днес с името си Об.

Ако обобщим дотук вече разполагаме с две опорни точки за идентифицирането на р.Амул от летописите: названието на полуостров Ямал и името на р.Об – Байгула. Налице е обаче и трети географски ориентир. Това са двете хълмисти възвишение – Голям и Малък Балхани, надвесили се над източните брегове на Каспийско море, в чиито имена откриваме легендата за първите изкуствени *балкани*, т.е. кургани, дело на самия Боян.

Струва си към общата картина да допълним и с името на р.Енисей, напомнящо за Боян-Енкей, но и за шумерския бог Енки, както и за обитаващите поречието ѝ *енци* и *ненци* – уралско население, родственици на споменатите *ханти и манси*. И да обърнем внимание, че и двете реки се вливат в Карско море, сливайки водите си, подобно на

слелите се в любовна прегръдка Боян-Енкей и Бойгала.

Сега разбираме, че ако знакът на Енки, образът му на човека-риба водеха началото си от Балканите, а родината му търсехме някъде по западното Черноморие, следи от присъствието му откриваме и в Сибир. Затова струва си да проверим биха ли ни подсказали волжко-българските летописи някаква рационална идея и за странния „рогат” външен вид на първите кораби.

Ако се загледаме в многобройните прозвища на алп Боян няма как да не забележим, че Енкей означава „Биче”, а Тюргеш, Тюркут или Таргиз – „подобен на Тюрк” т.е. „подобен на Великия Бик”. Тюрк е другото име на алп Самар – бащата на Боян, който освен с това си прозвище Тюрк е известен още и като Алабуга – „Петнистият Бик”, и като Сабан – „Говедар”, включително и като Болан Худжа – „Покровител на елените” – друго рогато тревопасно /17/. Така установяваме, че и бащата Самар и синът Боян са представяни като бик и биче.

Сега ако се върнем към шумерската митология ще установим, че и тук нещата не са по-различни. Енки – владетелят на океана Абзу има лодка, с която се носи по водите му и тя е представяна като „козя риба” или „Дивата коза на Абзу” /18/, т.е. и тук става дума за рогато тревопасно. Енлил е брат на Енки, но в някои митове е представят и за негов баща. Тъкмо затова е интересно, че Енлил е известен и като „небесния бик”, и „големия бик”, а сам Енки го нарича „великия див бик”.

Така шумерската митология се съгласува с митологията на волжките българи и ни убеждава, че двата свързани персонажа и в двете митологии се асоциират най-често с бика или в по-редки случаи и с друго някое рогато тревопасно. А при шумерите рогата е и лодката на Енки. Учените добре знаят, че култ към говедото са имали още първите земеделци в Анатолия, но образите на бащата и сина бик и биче, неразривно свързани помежду си, откриваме

в шумерската митология и тази на волжките българи. Неочаквано обаче тази връзка се открива и при културата Варна и тя нагледно се илюстрира от златните бик и биче в гроб № 36 на Варненския некропол.

Дотук обаче все още не сме наясно със самата причина, поради която се появяват рогата при първите кораби в Каспийско море. Откриваме я отново в сборника „Джагфар тарихи“. От легендата за потопа научаваме, че не друг, а благородният Самар е този, който се възпротивил срещу ликвидирането на човешкия род. Тъкмо той предупредил праведния Нау (Ной) за предстоящото бедствие и му дал кораб, с който да спаси рода си. Затова след потопа благодарните хора, кръстили на едно от имената му – Субаш върха, на който корабът заседнал при оттичането на водите. Затова и свещения празник на водата те преименували от Аксу на Субаш /19/. Но най-интересното за нас е, че и корабите си те нарекли „субаши“ или „сибаши“. Сега вече разбираме причината, поради която първите кораби са били декорирани с рога. Те отдавали почит на рогатия алп, помогнал на хората да оцелеят при потопа на борда на свещения кораб, който той им дал. Затова и техните кораби били наречени на неговото име. А във външния си вид те били правени с рога за вечен спомен и признателност на рогатия си спасител – алпа Самар или Субаш.

Разбира се, това е само една хипотеза. Но трябва да се признае, че тя е колкото логична, толкова и правдоподобна и поради това заслужава внимание. Още повече, че и според шумерската митология, и според нашата, корабите са Божие дело. А най-първите са правени, според вярванията, на самото небе. Затова във фолклора ни битува представата за първия корабостроител – св. Никола като за Бог /20/. А Колчу юнак е представян направо за син на Бога.

Накрая е редно да потърсим и първите създатели на корабите. Съгласно „Сказанието“ алп Барис, подмамен от лукавия Албастий, омаял небесните светила

и ги отвел в подземното царство на Тама Тархан. Така цялата земя потънала в мрак и студ (вероятно става дума за реминисценция на някоя от двете ледникови „опашки“). Тъй или иначе, Бог накарал Барис да освободи светилата, а за наказание му забранил повече да е сред хората и го изпратил на о. Чулман, в Чулманско море (Северния ледовит океан). Легендарният остров бил средище на алпите и хора не можели да го обитават, тъй като соколът-страж веднага ги отнасял на осмото небе и те никога повече не се завръщали на земята. Затова дори и корабите го заобикаляли и отбягвали /21/.

Любопитното в легендата са корабите в Чулманско море, т.е. в Северния ледовит океан. Защото отразената епоха е в исторически обзрими времена и вероятно съвпада с едно от последните две отваряния на канала „океан – Арало-Каспийско море“. А освен всичко друго предхожда потопа в Черно море (5600 г.пр.Хр.), където също се говори за спасителния кораб на праведния Нау (Ной). Така легендата свидетелства за ранното корабоплаване в северния океан, без обаче да разкрива кои са били тези ранни мореходци. Следа в това отношение ни предлага отново летописът. При изброяване на именските владетели пети по ред е записан някой си Кар, на който е отделен лаконичния текст: „При него в Идел, дошли племената *кари (фини)* и той им дал земя за заселване, която започнали да наричат „Карел“ – „Страна на карите“ /22/.

Така разбираме, че първата среща между фините-уралци, наречени кари и именците е станала в далечни доисторически времена. Страната Карел обаче не би могла да бъде съвременна Карелия, където угрофините се появяват много хилядолетия по-късно. Затова като начало следва да си изясним, къде би могъл да е този Карел. Отговорът можем да намерим на страниците на всяка съвременна географска карта. Откриваме го в името на Карско море. Оказва се, че то може да се разглежда като част от Северния ледовит океан, в южните му покрайнини, но по-важното е, че точно в

него се вливат р.Об (Байгула) – легендарният Амул и величественият Енисей. А името си морето води от това на р.Кара – може би най-северната от всички уралски реки, вливащи се в него. Във всеки случай реката ни води към най-северните части на Урал и материка и това ни помага да идентифицираме изконната земя на племената кари, откъдето те са поели по Об, за да достигнат с корабите си до Идел на цар Кар. Да станат съседи с местните именци и да се озоват с корабите си в Арало-Каспийско море. Това според летописа се е случило преди миграцията на деберите от Идел, т.е. преди затоплянето след „Помалкия сребърник“, което ни позволява да допуснем, че миграцията на карите на юг е резултат на първата ледникова „опашка“.

Склонен съм да допусна, че именно карите са едни от най-ранните корабостроители поради следните някои съображения: Първо, поради данните от митологията за корабоплаване в Северния ледовит океан в праисторически времена. Второ, поради повсеместно наложилото се мнение, че първите кораби са божие, а не човешко дело. Оттук и логическото заключение, че племената, обитавали морските (водните)

В заключение можем да изведем следните няколко извода от работата си: 1/ Първите, исторически засвидетелствани кораби, т.нар. „рогати“ кораби са открити на скални рисунки по крайбрежието на Каспийско море, в Азербайджан и са датирани по времето на балканския енеолит, а може би и през неолита. 2/ Изследването на ранното корабоплаване позволява диференцирането на три морски (водни) култури в районите на Прикаспието, на Източните Балкани и в Месопотамия, между които се установяват множество връзки и корелации, най-късен във времето, от които е последният. 3/ Наличието на „рогати“ кораби в Каспийско море и на „рогати“ лодки в Шумер, както и възможността за идентификация на легендарния Дилмун с Балканите, не доказва, но подсказва

наличието на подобни морски съдове и по бреговете на Западното Черноморие като решава по този начин редица въпроси, свързани с развитието на металургията и на търговията при цивилизация Варна. 4/ Допускам като много вероятно най- ранното корабостроене да е свързано с уралските кари поради: данните от митологията за корабоплаване в Северния ледовит океан в праисторически времена; обстоятелството, че названията на най-старите и примитивни лодки - „кааяк“ и „байдара“ се свързват с плаването в задполярните области на северните народи; повсеместно наложилото се мнение, че първите кораби са божие творение, а не човешко дело, откъдето и извода, че те са се появили в споменатите три центъра в готов вид, че са били внесени от някъде другаде, отвън, а строителството им не е започнало в нито един от тях; данните за ранното придвижване на карите-уралци от Карско на юг към Арало-Каспийско море и срещата им с древните иделци.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кондратов Александър, Адрес Лемурия, Варна, 1980, с.90, 109-111,114-117,121.
2. Личковска Кристина, Кристина Шажинска, Митология на Месопотамия, С., 1984, 163, 290-291.
3. Gallagher R., The Ice Age Rise and Fall of the Ponto Caspian; Бончева Мария, Ноевият потоп, - В: сп.Осем, 2011, бр.8,с.19 (8-29).
4. Тодорова Хенриета, Най-ранните търговски контакти на Северозападното Причерноморие, - В: Добруджа, 1993, с.18.
5. Стойчев Тодор, Халколитни изображения от пещерата Магурата, България, - В: Годишник на Департамент Археология, НБУ, Т.1, 1994, с.307-319.
6. Гарднър Лоранс, Царството на Властелините на Плъстена, С., 2001, с.89-94.

7. Марков Марко, Прабългарите – познат или все още загадъчен за науката етнос, - В: Авитохол, 1995, кн.1, с.12.
8. Тодорова Хенриета, Иван Вайсов, Новокаменната епоха в България, С., 1993, с. 50-55; Райън Уйлям, Уолтър Питман, Ноевият потоп, Варна, 2000, с. 164-165, 179.
9. Райън Уйлям, Уолтър Питман.....,с.238; Димитров Димитър, Нови доказателства за произхода на шумерите от Балканския полуостров, - В: Авитохол, 2003, кн.25, с.25.
10. Попов Светлозар, „Книга на Енох” и българският битов календар, - В: Авитохол, 1997, кн.8, с.16-23.
11. Митова-Джонова Димитрина, Миграции и прозелитизъм, - В: Българи и евреи, С., 2000, с.23.
12. Gallagher R.; БСЭ, Каспийское море, Т.11, с.499-502.
13. Europe during the Ice Age – Goode’s world atlas, Edited by E.V.Espenshade jr., Rand Mc Nelly and Co., Chicagoq 1966q p.105; Милчев Кирил, Първият български владетел, С.,2009, с.7-9.
14. Джагфар тарихи, Т.1,с.7; Джагфар тарихи, Т.2,с.72-73.
15. Джагфар тарихи, Т.1, с.388,389.
16. Джагфар тарихи, Т.1, с.351.
17. Джагфар тарихи, Т.2, с.60,61.
18. Рулински Светлозар, Шумерски митове в българския фолклор, Варна, 2006, с.43.
19. Джагфар тарихи, Т.2, с.90-92.
20. Калоянов Анчо, Старобългарското езичество, В.Търново, 2000, с.198.
21. Сказание за дъщерята на хана, С., 1997, куп.1007-1022,1328-1331.
22. Джагфар тарихи, Т.3, с.81-82.

За контакти:
д-р Светлозар Попов
sv_popov@abv.bg